

УДК 711. 1

В.О. Яценко

*кандидат архітектури,
доцент кафедри ландшафтної архітектури
Київського національного університету
будівництва і архітектури*

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗСЕЛЕННЯ

Анотація: в статті розглянуто еволюціонізм формування поняття територіального розселення як системи знань, ідей, концепцій деяких наук як єдиної стратегії регіонального планування.

Ключові слова: територіальне розселення, містобудування, система розселення, соціологія, науково-технічний прогрес, демографія.

Як говорить історія, міста з'явилися 3500 років до нашої ери, людина 40000 років. Сьогодні люди діляться на дві категорії за місцем проживання: сільські і міські жителі. Зростання категорії проживаючих в містах збільшується неймовірнішими темпами. В зв'язку з слабою контрольованістю кількості міських жителів через постійну міграцію в літературі ми знаходимо різну величину співвідношення жителів міста і села.

Місто за формулюванням Ф.Ратцеля це довгострокове скупчення людей і їх житла, що займає суттєвий простір та розміщення в центрі важливих комунікацій. [4]

Це чи не саме просте і зрозуміле поняття, що місто це системний елемент територіального розселення та його системності. Саме темпи розвитку міст стали причиною для спеціалістів різних професій весь час подавати нові ідеї покращення проживання в містах. Людей не покидало бажання створити ідеальні умови проживання в ідеальних містах.

Одним з таких шляхів спеціалісти вбачали не в розвитку самих міст, що перетворювався в його значний ріст, а в системності розселення, формуванні поняття територіального розселення, яке передбачало б узгодження всіх сфер життєдіяльності людини.

Містобудівна теорія і практика як інтегральна діяльність характеризується довгостроковими професійними зв'язками з багатьма суміжними науками. Саме еволюція становлення поняття територіального розселення України є не що інше, як поступовий процес залучення суміжних наук, таких як географія, соціологія, демографія, математика, філософія, економіка та ін. їх ідей, концепцій, які в свій час були найбільш актуальні. В

даній статті зроблена спроба звернути увагу на деякі з них та їх важливість в еволюційному процесі.

Соціологічні чинники та їх вплив на територіальну організацію розселення. Відносно молода сфера досліджень, яка почала набувати зацікавленості ряду вчених лише в 20-му столітті. Саме залежність високоурбанізованого середовища від забруднення, зашумлення, негативного впливу на людину стало сферою досліджень ряду вчених. До таких відносяться дослідження Б.А.Дужкова, Д.Н.Зам'ятіна (Росія), А.Ягельського (Польща), Т.Хегерстранда, Г.Олсона (Швеція). Проте всі вони сходяться в одному, що міське середовище сприяє розширенню людських контактів та інтенсифікації спілкування. [1]

Чеські урбаністи І.Мусил та І.Хорватов показали вплив соціально-просторових передумов на формування групових систем населених місць. На думку авторів, формування залежить не тільки від природних умов але і від мотивації людей на забезпечення соціальних потреб, які формувались історичним досвідом, «діяльність людей, спрямована до певної мети, яка має певну просторову розмірність». [2]

Наступним чинником який впливає на формування системи розселення є демографічний як один із видів життєдіяльності населення та формує потенціал розселення.

Розглядаючи еволюційність формування системи розселення з 80 років ХХ століття демографічний фактор перестає бути як природне відтворення, а набуває принципу пристосування до нової ситуації.

Ю.Л.Пивоваров, Ж.А.Зайончковська та А.В. Вишневський приходять до висновку, що «в умовах уповільнення темпів зростання населення та укрупнення його просторових структур, посилення, стягування населення у найкрупніші міста та їх приміські зони (агломерації), є посилення контрастності мережі міських та сільських поселень за величиною» [3]. На даний час в Україні цей процес носить скритий характер. На думку деяких спеціалістів він навіть має зворотній характер – процес депопуляції, або субурбанізації, переселення частини міського населення в сільську місцевість. А.І.Доценко наводить ряд прикладів перерозподілу приросту населення по регіонах. [4]

Так, як приклад, відтоку міського населення можна назвати промислові райони де регресивність і занепад промисловості змушує населення мігрувати. Центральний район характеризується значним збільшенням міграції та урбанізованості приміської зони за рахунок переселення жителів міста, що стає причиною в майбутньому об'єднанню кількох агломерацій та створення мегаполісів.

Сьогодні процеси формування систем розселення більше підвладні механічним рухам поселення, а не природним демографічним процесам.

Взагалі за останні роки демографічний природний приріст населення має тенденцію знижуватись, особливо в сільській місцевості і на те є ряд дуже суттєвих причин пов'язаних з суспільними негараздами. Так автор наводить приклад, що тільки в 2006 році негативний приріст в селі був в два рази вищий ніж у місті (- 9,5 проти 4,9). [4]

Механічним демографічним фактором є міграція населення, а останнім часом незворотна, особливо з сільськогосподарських регіонів та областей. Другий тип міграції «маятникова» характерна для поселень в зоні великих міст і пов'язана з трудовими проблемами.

Проблемами маятникової міграції та її вплив на формування систем розселення займалась велика кількість вчених в сфері містобудування, географії, соціології і інших. Важливими результатами, що дали розуміння впливу міграції на формування систем розселення стали: Ю.І.Пітюренко, І.М.Табориська, Т.П.Михайлова, М.М.Кушніренко, І.О.Фомін, Г.Й.Фільваров і інші. [5, 6, 7, 8, 9]

Ще одним фактором, який впливає на формування системи розселення є етнічний.

На відміну від багатьох країн етнічний фактор на формування системи розселення в Україні немає прямого впливу в силу культивованої політики багатонаціонального братського суспільства. Проте деякі регіональні відмінності все-таки існували завжди.

Процес існував і раніше, проте політична стратегія яка базувалась на принципах багатонаціонального суспільства не давала можливості його прояву.

Загострення різниці процесу західних і східних регіонів посилилась на початку 21 століття, незважаючи на ряд законів і постанов, що заперечували проблему.

За роки незалежності в Україні було прийнято ряд постанов та законів які мали стати толерантним інструментом співіснування різних національностей в системах розселення: «Декларація прав національностей України», Закон «Про національні меншинства України» та інші [10, 11]. Важливими факторами, що впливають і мають враховуватись в формуванні систем розселення є національні особливості господарської діяльності, трудових навичок, побуту та відпочинку, традицій та ставлення до минулого.

Розвиток техніки, науки в 20 столітті стали ще одним важливим фактором формування систем розселення за новими особливими принципами.

Процес впливу науково-технічного прогресу на систему розселення особливо набув значення в 70-80 роках коли система управління економікою

країни на перше місце ставила розвиток міст з перспективними видами економіки і принцип виживання поселень, які на даний час не представляли економічного інтересу.

Така політика механічного стимулювання розвитку одних регіонів та занедбанню інших, створили територіальну диспропорцію розселення та посилення міграційних процесів. Науково-технічний процес дав потужний поштовх найкрупнішим містам таким як Київ, Донецьк, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Львів, які і стали центрами регіональних систем розселення.

Учений географ Б.С.Хорєв характеризує розвиток систем розселення сформулював наступні принципи:

- принцип рухомості населення;
- зростання індустріального населення за рахунок землеробського, що поклало початок вивчення міграційних процесів;
- співрозмірності поступального ходу урбанізації з процесом індустріального розвитку (процеси науково-технічного прогресу створюють центри урбанізації у вигляді великих міст);
- більш рівномірний розподіл головних (концентрованих) форм розселення [12]

Принципи, або, як автор називає, закони більше відповідають економічному процесу формування системи розселення проте вони є і основними поняттями причин незбалансованості та некерованості процесу формування систем розселення та некерованість всіма процесами управління.

Виходячи з закономірностей як нових так і діючих. А. І. Доценко формулює загальні закономірності територіальної організації розселення [4]:

- відповідність форм територіальної організації розселення формам територіальної організації продуктивних сил;
- оптимальне поєднання форм концентрованого й дисперсного розселення;
- територіально-системна організація розселення;
- подолання істотних відмінностей між міськими та сільськими формами територіальної організації розселення.

Дані принципи були сформульовані на початку ХХІ століття, тому в них можна прослідити політику централізованих спроб управління процесами, яка була притаманна минулій радянській системі.

Ще однією спробою і знову ж таки з позиції географії Ф.М.Лістенрурт формулює три головні принципи розселення, які вочевидь і стали прототипом:

1. Послідовне об'єднання населених місць району і країни складною системою народногосподарських зв'язків, що розв'язало руки формуванню міських агломерацій, зростанню міст та появою безлічі проблем пов'язаних з територіальним характером.

2. Другий принцип – це територіально-просторова упорядкованість мережі населених місць району, країни та її вдосконалення засобами як економічного так і містобудівного регулювання.

3. Зумовленість можливості та доцільності вдосконалення мережі населених місць різної величини та народногосподарського профілю інтересами прогресу, суспільства при широкому врахуванні місцевих географічних умов та ресурсів кожного населеного пункту окремо. [13]

Принципи з позиції концептуальності базуються на основі створення систем розселення як сукупності головних та інших факторів які мають взаємодіяти врівноваженню та упорядкуванню.

Проте такий підхід призводить до виділення ряду центрів на базі існуючих міст які ускладнюють всю систему розселення. Цей процес є урбанізацією, збільшенням ролі міської форми розселення.

Процес урбанізації як головна складова системи розселення більш є складно керованим так як в його основі лежать більш стихійні процеси чим планові.

Урбанізація як процес, який реагує на розвиток економічних процесів в тих чи інших регіонах по різному.

Поява нових виробництв викликає посилене зростання населення, а за цим і всіх сфер урбанізованого середовища, міста, передмістя, агломерації регіону.

Близькі за поняттям урбанізація і розселення значно різняться за своєю суттю. За рівнями містобудівної діяльності урбанізація є базовим рівнем, а розселення регіональним або державним.

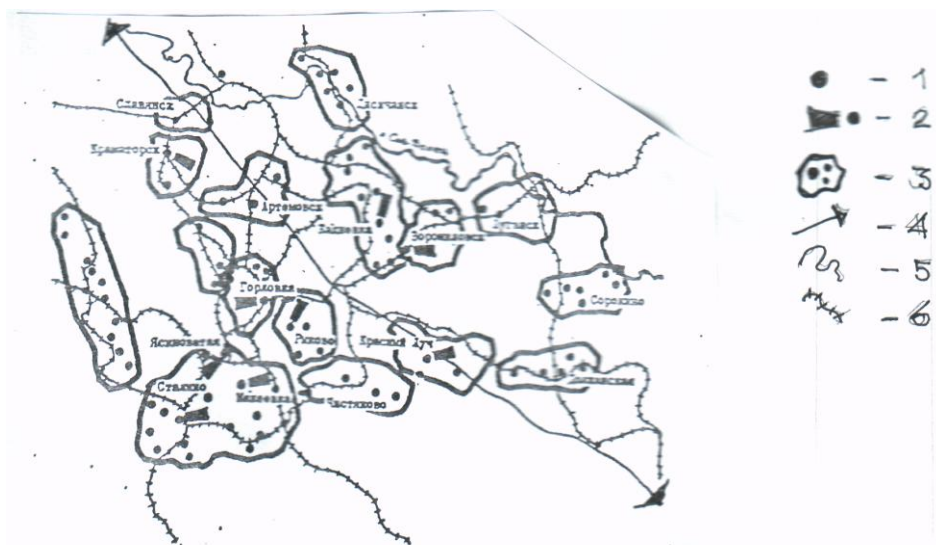

Рис. 1. Схема зародження групових систем розселення в Донецькому регіоні.

1. Існуючі населені пункти; 2. Нові міста Донбасу; 3. Перспективні групові системи розселення. 4. Головні транспортні артерії; 5. Водні артерії; 6. Залізниці.

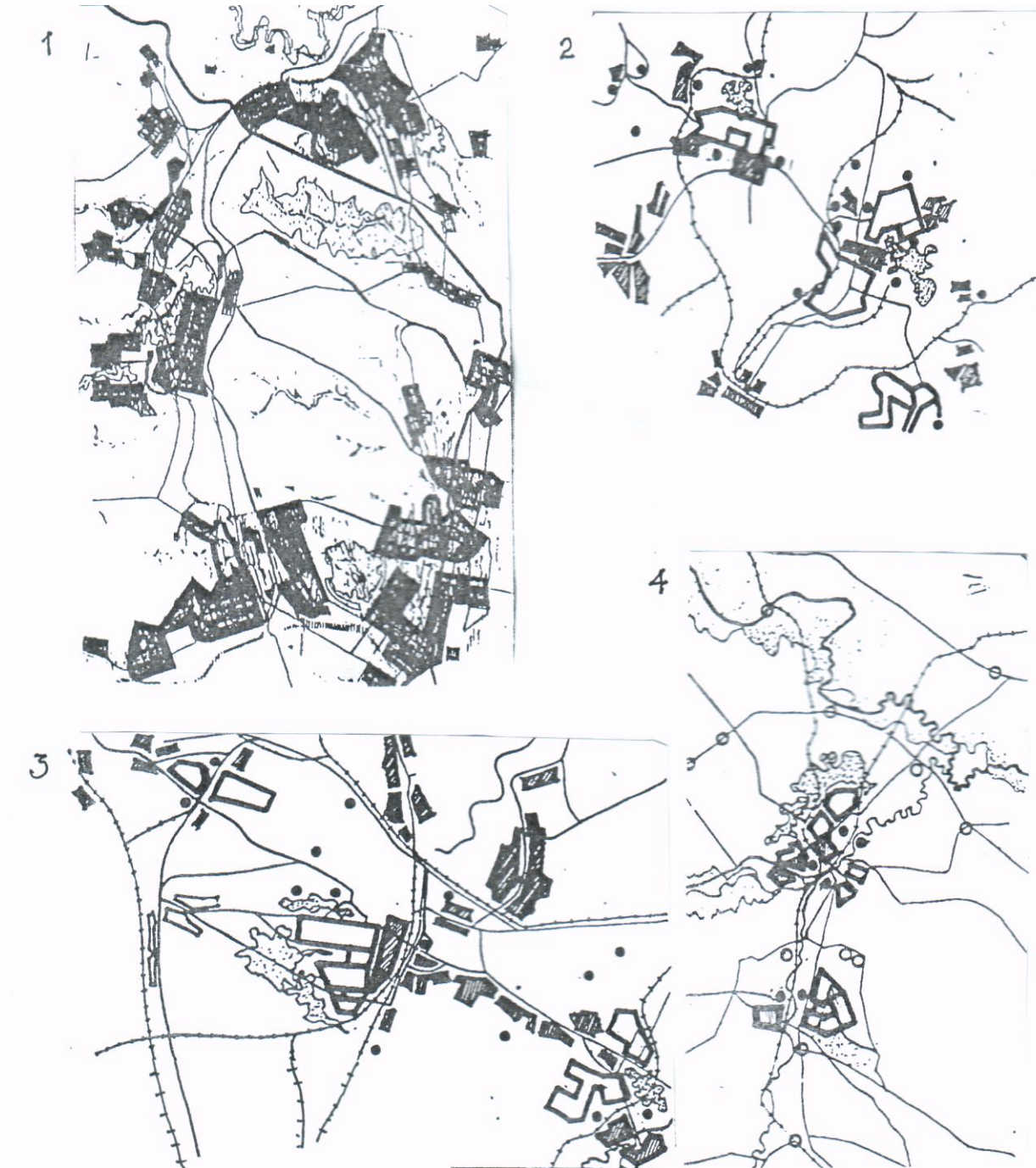

Рис. 2. Формування групових систем розселення в Донецькому регіоні.

1. Краматорськ, Слав'янськ; 2. Кадіївсько-Комунарська; 3. Горлівсько-Єнакіївська
групова система. 4. Краматорсько-Слав'янська групова система.

Поняття територіального розселення в Україні як об'єкт державного процесу в сфері містобудування розпочався ще на початку ХХ століття. Роботи 30-х років по Донбасу під керівництвом Д.Богорада, I і II районні планування. (Рис. 1). Ряд схем групових систем розселення промислового регіону з визначенням перспектив їх розвитку. (Рис. 2).

Взагалі, ще за Радянських часів у нас сформувалась досить складна система науково-проектних робіт на різних територіальних рівнях. Системність всіх рівнів було головним пріоритетом містобудівної документації від Генеральної схеми розселення до Генерального плану населеного пункту.

Така ієрархія об'єктів регіонального планування в даному випадку визначається як від загального до індивідуального. В містобудуванні – як містобудівні територіальні системи різного рівня. [14]

Для української теорії і практики містобудування характерно було те, що велика увага приділялась процесам просторової взаємодії поселень, а саме, тенденціям соціально-економічних і демографічних зв'язків між поселеннями різних типів формуючих територіальні об'єднання з загальною планувальною структурою. Таким чином, визначився новий напрямок – «регіональне містобудування», а також найбільш актуальний об'єкт проектування – «регіональна містобудівна система». [15] Саме вона стала найбільш актуальним об'єктом управління на території України, мета якої була в упорядкуванні загальної територіальної системи розселення.

Таким є еволюційний шлях формування поняття територіального розселення та його системних особливостей в містобудівній теорії і планувальній практиці.

Список літератури

1. Зайончковская Ж.А. Некоторые направления эволюции расселения // Региональное развитие и управление. Сер. «Достижения и перспективы». – М., 1985, - Вып. 52. - №5.
2. Мусил И., Хорватова И. Социально-пространственные предпосылки формирования групповых систем населенных мест // Принципы формирования групповых систем населенных мест – М.: Стройиздат, 1978. – С. 63-71.
3. Вишневский А.Г., Зайончковская Ж.А., Пивоваров Ю.Д. Влияние демографической ситуации на эволюцию расселения в СССР // Известия Академии наук СССР. Геогр. – М., 1983, - №6. – С. 68-76.
4. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія і практика). – К.: НАН України, РВПС України. К.: «Фенік», 2010 – 536 с.
5. Табарисская И.М. Маятниковая миграция населения. – М.: Статистика, 1979. – 176 с.
6. Михайлова Є.М., Топчієв О.Г., Пастух К.І., Солощенко В.І., Стецьків Г.В., Топчій З.Г., Фефелова В.Г. Деякі прийоми дослідження систем міських поселень України // Вісник Львівського держ. університету. – сер. геогр., Львів. 1970, Вип. 5 – С. 44-47.

7. Питюренько Е.И. Системы расселения и территориальная организация народного хозяйства, - К.: Наукова думка. – 1983. – 140 с.
8. Фомин И.А. Город в системе населенных мест. – К.: Будівельник, 1986. – 112 с.
9. Фомин И.А. Развитие городов в промышленных районах. Планировочные аспекты. – М.: Стройиздат. 1974. – 114 с.
10. Декларация прав национальностей Украины // Відомості Верховної Ради України. – К., 1991. - №58, - С. 1554-1555.
11. Про національні меншини в Україні. Закон України // Відомості Верховної Ради України, К., 1992. - №36.
12. Хорев Б.С. Территориальная организация общества. М.: Мысль, 1981.– 320 с.
13. Листенгурт Ф.М. Принципы развития расселения в СССР // Теоретические вопросы географии. – Л., 1975. – С. 778 с.
14. Демин Н.М. Управление развитием градостроительных систем. – К.: Будівельник, 1991.
15. Белоконь Ю.Н. Региональное планирование. Теория и практика // Под ред. И.А.Фомина – К.: Киев, 2003.

Аннотация

В статье рассмотрено эволюционизм формирования понятия территориальное расселение как система знаний, идей, концепций некоторых наук, как единой стратегии регионального планирования.

Ключевые слова: территориальное расселение, градостроительство, система расселения, социология, научно-технический прогресс, демография.

Abstract

In the article evolutionism of forming of concept of territorial settlement is considered as a system of knowledge, ideas, conceptions of some sciences as only strategy of the regional planning.

Keywords: territorial settlement, town-planning, system of settlement, sociology, scientific and technical progress, demography.